

De gamle kirkene i Nord-Odal

AV VIDAR TRÆDAL

I denne artikkelen skal vi se nærmere på de to gamle kirkestedene i Nord-Odal - Sand og Mo - og på kirkebygningene som har stått her før dagens trekirker fra henholdsvis 1891 og 1864. På mange måter faller historien om disse kirkestedene sammen med hva vi vet om de gamle kirkene i Norge for øvrig - men vi skal prøve å gå de lokale forholdene nøyere etter i sømmene, for å blant annet kunne svare på hvorfor kirkene ble lagt akkurat der.

Om man leser kirkehistorie i de mange bygdebøker og lokalhistoriske verk vi har i Norge, så følger de ofte et mønster: Kirken dukker første gang opp i skriftlige kilder i løpet av 1300- eller 1400-tallet, den ble erstattet av en ny kirkebygning i løpet av 1600- eller 1700-tallet, som siden ble revet og erstattet av enda en ny kirke i løpet av 1800-tallet. Dette stemmer ganske bra i forhold til kirkene i Nord-Odal også, men nå skal vi forsøke å fylle ut noen av hullene i kunnskapen om dem.

Kildematerialet

Det finnes ingen lister eller oversikter over kirkene fra den tidligste kristne tiden i Norge, det vil si fra 1000-tallet av og et par århundrer fremover. Det er først mot slutten av 1300-tallet vi begynner å få et visst grep. Dette skyldes nok flere forhold, men særlig ett: Skriftkulturen ble i stor grad innført sammen med kristningen, og det tok lang tid før statlige og kirkelige myndigheter hadde opparbeidet seg en større, profesjonell administrasjon. Vi ser at de skriftlige kildene som dukker opp tidligst, ofte hadde å gjøre med behovet for å holde rede på eiendomsforhold knyttet til gårder og gårdparter. Slik er det også med Nord-Odal. Den første skriftlige kilden som omhandler gårder i Nord-Odal er kong Håkons gavebrev fra 1306, hvor det nevnes en håndfull gårdparter i Odal som ble gitt av kongen til Mariakirken i Oslo (DN II, nr. 83). Fra 1331 er det et brev om eiendomsgrensen mellom Ekornhol og Stein. Opplys-

Nøkkelen til den gamle kirken på Sand. (Foto: Gunnar Nygård)

ninger om kirkene i Nord-Odal er enda senere, men også da er det jordeiendom som er utgangspunktet: Sand kirke dukker opp første gang i 1388, da et eiendomssalg (en part i Øvre Trauten) fant sted i «Saandz sokn j Odall» (DN IV, nr. 541).¹

Få år senere får vi imidlertid et langt større innblikk i forholdene rundt de to kirkene våre. I januar 1394 fører biskop Eystein Aslakssons (ca. 1337-1407) skrivere inn de eiendommer som lå til kirkene i det store eiendomsregisteret (en såkalt «jordebok», som i ettertid er kalt «Rødeboken» på grunn av dens rødfargede skinninnbinding. Her får vi vite at kirkene på det tidspunktet var sognekirker, og at Sand kirke var viet til St. Olav, vår nasjonalhelgen, mens Mo kirke var viet til St. Michael – erkeengelen og dragedreperen. Under hver kirke føres først de eiendommer som var gitt til «prestetekkeunne» – *prestetaka*, dvs. den lønn som lå til presteembedet, eller «prestebordet» som man sa. Dette kalles ofte «mensalgods» (mensa = «bord»). Deretter føres de eiendommer som lå kirken «till vmbota» det vil si midler som skulle gå til kirkebygningens vedlikehold og utstyr, ofte kalt «fabricagods». Rødeboken kan ha vært den første samlede opptegnelsen over lokalkirkelig gods i Oslo bispedømme, men den baserte seg på eldre opplysninger. Når det gjelder kirkene i Solør prosti, som Sand og Mo kirker tilhørte, så skriver biskop Eystein at Rødebokens opplysninger er basert på biskop Helges eiendomsregister fra 1316, med visse tillegg. Dette registeret er ikke bevart, men vi kan altså gå ut fra at mange av de eiendommene som omtales i Rødeboken ble gitt til kirkene før 1316.

Hvis vi skal forsøke å gjøre oss opp en mening om *hvem* som fikk reist de første kirkene på Sand og Mo, *når* det skjedde, og *hvorfor* de ble lagt akkurat der, så er disse listene med gårder det beste kildematerialet vi har. Vi må studere dette litt nøyer, og trekke inn det arkeologi og stedsnavnforskning kan lære oss om gårdsbosetningen i bygda i forhistorisk tid før vi kan nærme oss svaret. Men først: Hva vet vi om kirkebygging generelt i Norge i tidlig middelalder?

Hvem bygde kirkene?

Kirkene utover landsbygda i Norge ligger i all overveiende grad på store gårder, som gjennom jernalderen hadde vært sentrale i sitt område. Verken «store» eller «sentrale» er særlig presise betegnelser. For enkelhets skyld kan vi si at en «storgård» var en gård med nok avkastning fra driften til å fø betydelig flere mennesker enn bonden og hans nærmeste familie. I den grad vi gjennom samtidige eller senere kilder kan si noe om produksjonen på gården, så var den blant de – la oss si – 4-5 største blant sognets 25-30 gårder.

Med en «sentral» gård mener vi flere ting. Om vi ikke alltid kan vite akkurat hvor stor gården var i forhold til andre gårder i området, kan vi ofte ganske lett finne andre viktige spor. Det dreier seg om svært gamle gårder: Ofte ligger gården bokstavelig talt sentralt i ei bygd, på den beste landbruksjorda, og har den beste beliggenheten i forhold til sol, avrenning/drenering, innmarka blir tidlig frostfri om våren, og den ligger godt til for ferdsel både internt i bygda og til omverdenen. Den har gjerne et gårdsnavn som av navneforskerne regnes som gammelt: Såkalte «usammensatte naturnavn» som Fjell, Berg, Strøm – og Sand og Mo – eller navn sammensatt med endelser som «-stad», «-vin», «-um» (-heim). Yngre gårdsnavntyper, som «-land»-

navnene, «-set»-navnene, og de enda senere «-rud»-navnene, er langt sjeldnere som navn på sentrale og store gårder, selv om noen av dem utvilsomt ble «storgårder» i mer moderne tid. (I Nord-Odal må man være litt ekstra oppmerksom når det gjelder gårdsnavn: Her har en del nyryddede eller ny-utskilte bruk på et litt uvanlig vis fått gamle navnetyper i relativt moderne tid. Verken Fjellstad, Fjelland eller Skulstad er gamle navn, så vidt vites – dette ser man lettest ved å sjekke gårds- og bruksnummer, og ser at dette er bruk under en større navnegård). Når det gjelder kirkesteder, har vi ingen middelalderske kirkesteder i Norge med navn som ender på «-rud» og bare et trettitalls som ender på «-land».² Videre er her ofte arkeologiske kulturminner – gravhauger, -røyser, nausttuffer, osv – og gjenstandsfunn fra og etter graver.

Noen av disse store, sentrale gårdene kunne vi sikkert ha kalt «høvdinggårder». Vi kan anta at det var på noen av disse gårdene at lokal – og av og til regional – makt var samlet. Kanskje var eieren her representant på fylkestinget, kanskje spilte han og gården en sentral rolle i bygdas religiøse, politiske, juridiske og sosiale liv. Kanskje var han av og til i kongens tjeneste som lendmann, og kanskje eide han også flere gårder enn den storgården han satt på – han kan ha vært adelsmann og godseier. Med andre ord: Når vi her sier at kirkene i Norge i all hovedsak er bygget på «store, sentrale gårder» – så knytter vi kirkebyggingen til den økonomiske og sosiale eliten. Og kirkebyggeren tilhørte denne eliten først og fremst gjennom arven fra sine forfedre – *den store gården*.

I en del tilfeller tror vi at kongemakten har hatt en finger med i spillet – det gjelder særlig de kirkestedene som betegnes som «fylkeskirker» eller «hovedkirker» og som gjerne står på gårder som gjennom jernalderen var stormanns- eller høvdingseter: Dette er gårder som ikke bare kan beskrives som «store, sentrale gårder» ut fra kriteriene ovenfor, men som også bekreftes som «høvdingseter» i sagaverkene. Slike gårder, som ofte var omgitt av gårder som inngikk i stormannens gods, kunne enten bli tvangsmessig konfiskert av kongen i løpet av rikssamlingsprosessen, eller stormannen inngikk en allianse med kongen. I begge tilfeller kunne kirkebygging inngå som en del av den videre utviklingen: Enten fordi kongen på denne måten brøt ned den slagne høvdingens sosiale og religiøse lederstilling i bygda ved å bygge kirke, eller fordi stormannen selv bygde kirke som et tegn på troskap til kongen – og for å opprettholde sin lokale maktstilling under kongens beskyttelse.

Det som er her er beskrevet, er kanskje ulikt de forestillingene mange har om hvordan kirkene våre kom til: Tanken på at kirkene ble bygget av bygdas frie bønder i et demokratisk fellesskap sprunget ut av Olav Haraldssons kristningsverk, har stått sterkt – gjerne kombinert med forestillingen om at man brant ned de hedenske hov, og reiste kirke på samme tomt nærmest før røyken hadde lagt seg. Vi kan ikke utelukke at slike «fellesbyggerier» har funnet sted, men nyere forskning har sjeldent kunne påvise dette – det later til at det i det minste har hørt hjemme i en senere del av middelalderen, ikke under kristningstiden. Vi skal drøfte spørsmålet når vi om litt ser nærmere på Sand og Mo. Og hva med «kirke på hovets grunn»? Dette er nok først og fremst en romantisk forestilling, delvis basert på tanken om at innføringen av kristendommen var en brutal «tvangskristning» med sverd i hånd. Historikere i dag ser snarere innføringen av kristendommen i Norge som en politisk prosess i det ferske

rikskongedømmets tjeneste. Og disse hedenske hovene har arkeologene sett lite til. Det kan nok ha eksistert egne hovbygninger i noen tilfeller, men trolig var «hov» mer en institusjon enn en egen bygning; det var vel heller gårdens store hallbygning som ble brukt til både alminnelige og religiøse fester. Den danske arkeologen Olaf Olsen legger delvis skylden for myten om «kirke på hovets grunn» på 1800- og 1900-tallets prester – «de ville så gjerne ha hatt noe hedendom under føttene». Selv undersøkte han grunnen under flere titalls danske sognekirker, uten å finne spor av noe hedensk hov.

Hvorfor bygget stormennene kirker?

Men langt de fleste kirkene var det vi kan kalle «storgårdskirker» en kirke reist av en velstående bonde hjemme på sin egen slektsgård. Motivene for å bygge en kirke kan ha vært mange. Én ting er at storbonden på denne måten kunne beholde sin posisjon som en viktig mann i bygda, og at han markerte troskap til kongemakten, som i den tidlige kristningsperioden på 1000- og 1100-tallet var sterkt sammenvevd med kirken. Et annet motiv kunne være det som i sosiologien kalles «påfallende forbruk» – rett og slett at å bygge kirke på sin egen gård var et «skryteprosjekt» og viste andre storbønder at man hadde økonomisk overskudd, og sikker materiell finesse i utsmykning hentet fra verksteder i byene, eller i utlandet. Med andre ord ikke ulikt tenkemåten til mennesker av i dag. Et annet viktig motiv kan vi se i forfedrekulten, som stod sterkt i vikingtidens samfunn: Gravhauger og gravfelt nær tunet på den gamle gården er et uttrykk for dette. Vi skal ikke se bort fra at kristenrettens krav om at de døde skulle begraves på kirkegårder, var avgjørende for at de som hadde råd til det, anla kirker med kirkegårder hjemme på gården, for på den måten å selv kunne begraves nær sine forfedre.

Kanskje har vi her i for stor grad oversett personlig tro og fromhetsønske som motivasjon for å bygge kirke. Selvsagt har dette vært en medvirkende faktor i mange tilfeller. Men vi kan ikke komme bort fra at religion, både i vikingtidens og kristningstidens Norge, var svært tett sammenvevd med det politiske og sosiale maktpillet. Fromhetsidealene kom sterkere inn etter hvert, og særlig fra 12-1300-tallet og framover ser vi disse manifestert i alle gavene som ble gitt til kirkene for sjelemesser.

Når er kirkene fra?

Selv om de fleste av kirkene i Norge ikke er nevnt i skiftlige kilder før på 1300-tallet, er det all grunn til å tro at grunnleggelsen av dem foregikk langt tidligere. Et argument som taler for det, er nettopp at kirkebygging var en så viktig strategi for kongemakten på 1000- og 1100-tallet, da Norge skulle transformeres fra å være en rekke tidligere småkongedømmer, til å bli en moderne europeisk nasjonalstat for sin tid. Ved å selv bygge, eller oppfordre andre til å bygge et landsomfattende nett av kirker, kunne den unge statsadministrasjonen få utplassert skriftkyndige embetsmenn i hver eneste bygd i landet – prestene. Derfor oppfordret kongen adelsfolk og andre stormenn til kirkebygging, i tillegg til de større kirkene han selv fikk bygget. Da kirken i løpet av 1200-tallet begynte å bli en egen maktfaktor, ofte i direkte strid med kongemakten, var nettopp retten til å utnevne prester et av de mest omstridte temaene.

Arkeologien er selvsagt også til hjelp når det gjelder å datere den generelle kirkebyggingsperioden i tidlig middelalder. Her dominerer imidlertid ofte arkeologiske utgravninger i viktigste kirkelige anleggene – domkirkene, klosterkirkene, og større kirkelige anlegg i stein. Men heldigvis har vi stavkirkene. De knapt 30 stavkirkene som er bevart i dag, utgjør bare en brøkdel av det antallet stavkirker som ble reist i Norge i løpet av middelalderen. Vi kan nok likevel regne med at de er brukbare representanter for middelalderkirkene i tre når det gjelder byggemåte, størrelse – og datering. De bevarte stavkirkene er alle datert til perioden mellom ca. 1130 og 1250, med noen opp mot 1300. Steinkirkene – som nok ofte representerer kirker reist på mer direkte kongelig initiativ – kan vi se er reist i den samme perioden, med noen få unntak.

Men de stående kirkene gir ikke hele svaret. De arkeologiske undersøkelser som er gjort, viser at de stående kirkene ofte – vi kan nesten si *som regel* – kan ha hatt både én og to forgjengere på samme sted. Disse kirkene var reist i en litt annen konstruksjon – de var såkalte «stolpekirker» hvor de takbærende stolpene var gravet ned i bakken. De hører hjemme på 1000-tallet. Dette må ha vært «første generasjon» kirker i Norge, og det var slike som først ble reist av stormannen hjemme på sin gård. I løpet av en 200-års periode har det vært nødvendig å skifte ut stolpekirkene med de stav- og steinkirker vi kjenner i dag. Dels kan det ha hatt med konstruksjonen å gjøre – jordgravne stolper vil jo råtne før eller siden. Dels kan det også være nye generasjoner stormenn som skulle «vise seg» blant sine samtidige med å følge tidens mote – og reise en stavkirke.

Men kanskje var det også det at kirkene fikk en ny rolle. De første kirkene har trolig vært beregnet mest på stormannsslekten, og de som var i deres tjeneste på gården. Presten var da bare en av mange som holdt til på gården, og tok del i et felles bordhold. Noen forskere har i de senere år snakket om «sosiale sogn» – det vil si at de som søkte en slik kirke, var de som i en eller annen form hadde sosiale bånd til kirkeeieren, eller kanskje rett og slett var under hans herredømme. Det er først senere, når kirkeorganisasjonen gror sterkere og sterkere, og løsriver seg fra kongemakten, at geografiske sogn oppstår slik vi kjenner dem i dag.

Raskt oppsummert kan vi altså si at den første generasjonen kirker ut over bygdene i Norge ble reist i løpet av 1000-tallet som relativt små «stolpekirker» men at disse ble byttet ut med stav- eller steinkirker i løpet av perioden ca. 1150 – 1300. Uten å gjøre omfattende arkeologiske utgravninger i de gamle kirketufterne på Sand og Mo, er det vanskelig å være mer konkrete enn det – men vi kan forsøke!

De gamle eiendomsforholdene i Nord-Odal og kirkene her

Hvordan passer så kirkene i Nord-Odal inn i det generelle bildet vi nå har tegnet? Det er altså gårdsnavn, arkeologiske registreringer og funn, sammen med eiendomsforholdene i Rødeboken fra 1390-tallet som er våre verktøy til å si noe om den tidligste fasen i disse kirkenes historie. Eiendomsforholdene er viktige fordi de sier noe om ressursgrunnlaget i bygda generelt, og på de enkelte gårder. Men det er et vanskelig puslespill – ofte er det små brokker av kunnskap som trer fram fra det historiske mørket, og ikke sjeldent er det mulig å tolke informasjonen på mer enn én måte. Det vi

nå forsøker, er altså ikke ment som den definitive historien om kirkene i Nord-Odal, men noen mulige tolkninger hvor vi selv må klippe til noen av de mange bitene som mangler i puslespillet.³

Rødeboken er altså en oversikt over gårder og gårdparter som i 1390-årene var tillagt kirkene i Oslo bispedømme, men var for våre kirkers vedkommende basert på biskop Helges eiendomslistene fra 1316. En gård kunne være heleie, altså med én eier, eller delt i flere parter med ulike eiere. Det er snakk om såkalte «ideelle parter» det vil si at en eier satt med rettigheten til å årlig motta en viss andel av produksjonsoverskuddet på gården, man eide ikke en fysisk del av gården (det finnes unntak – se nedenfor).

Rødeboken er derfor ikke en total oversikt over *alle* gårdene i Nord-Odal – bare de gårdene hvor kirkene eide parter. Disse partenes størrelse sier i seg selv ikke noe om størrelsen på hele gården, men i Skattematrikkelen fra 1647 får vi for første gang oversikt over eierskapet til alle partene i alle gårdene som da var i drift. Selv om forholdene var endret mellom 1390-tallet og 1647, så har nok forholdet mellom gårdenes produksjonsevne (og dermed skatteevne) vært relativt stabil, og i alle fall på den måten at skatteevne i 1647 sier noe om gårdenes størrelse seg i mellom, også i middelalderen. Skattematrikkelen er derfor også en viktig kilde til kirkehistorien.

Gårdpartene som er nevnt i Rødeboken er jevnt over ganske små. De aller fleste av dem dreier seg helt sikkert om testamentariske gaver til kirkene: Særlig fra 1200-årene av ble det vanlig å gi gaver til kirken i form av jordeiendom, for eksempel for årtidehold – en årlig sjelemesse for giveren, eller noen i hans eller hennes slekt. Noen av partene kan også være betalt til kirken som bøter for brudd på kristenrettene – særlig vanlig var bøter for leiermål (utenomekteskapelige affærer). Kanskje – men langt fra sikkert – er det noe slikt vi har spor etter når det heter under fabricagodset ved Mo at «seks øresbol i Sørgården av Jugramo, som ble gitt kirken for gjeld («skuld» som Olav på Mo skyldte kirken».

Det er de langt færre, men større eiendommene som påkaller seg vår oppmerksomhet. Når man undersøker gamle eiendomsforhold i et område, ser man gjerne først etter heleide gårder, og deretter om det er flere heleide gårder som ligger tett opp til hverandre. Ofte vil disse være eid av en kirkelig institusjon, eller av kongen. Om man finner slike forhold, tyder dette gjerne på en gammel *godsstruktur* – altså at flere gårder har ligget under samme eier tidligere, i jernalder og tidlig middelalder.⁴ Dette kommer av at en godseier (kongen, eller adelsmenn) kunne avhende deler av godset – i form av heleide gårder – til sentralkirkelige institusjoner eller lokale kirker, mens en bonde gjerne bare gav en part i gården sin til kirken.

Når vi sjekker Skattematrikkelen fra 1647 finner vi påfallende få heleide gårder i Nord-Odal. I tillegg var det i 1647 uvanlig mange bønder som eide parter i gårdene de bodde på. Adelsgods, krongods og sentralkirkelig gods er ytterst beskjedent. Disse tre forholdene peker i retning av at Nord-Odal fra gammelt av har hatt et langt større innslag av selveiende bønder enn det som ellers er vanlig – det er ikke sjeldent at man andre steder i landet knapt finner bondeparter igjen på 1600-tallet. Selvsagt kan ting ha endret seg – ødegårder kan ha blitt ryddet på nytt, og eierskap gått tapt i mellomtiden: Mellem-Fjell i Mo sogn var med stor sannsynlighet delvis eid av prestebordet

i middelalderen, ble lagt øde under Svartedauden, og dukker opp igjen som selveie i 1647. Også i Østmoen er kirkens part i gården tapt, og gården er selveie i 1647.

Blant de få heleiegårdene i Odalen i 1647, finner vi gårder som da lå til Mariakirken i Oslo, og disse er også nevnt i kong Håkons gavebrev fra 1306. Dette stemmer altså ganske bra med teorien vår ovenfor, om at heleie tyder på «gammelt gods». Vi skal særlig merke oss Austvatn, hvor kongen gav Mariakirken 20 øresbol i 1306.⁵ I 1647 ser vi at dette trolig var hele gården. Dette var en vesentlig donasjon – for eksempel var hele prestebordsgodset ved Sand kirke på litt over 23 øresbol, mens Mo kirkes prestebord var på ca. 32 øresbol. Austvatn er derfor helt klart en gård vi kan blinke oss ut som viktig i jernalder og tidlig middelalder. En annen viktig gård er Svenneby, som vi kommer tilbake til nedenfor.

I eiendomslistene i Rødeboken er det også en god del gårder vi i dag ikke kan identifisere, som «Æspoholma», «Væisu», «Brattabøle», og «Søplom». Stort sett dreier det seg om små parter som er gitt kirkene fra disse gårdene, og det er derfor i vår sammenheng ikke så viktig å kunne identifisere dem. Et unntak er «Thorbærghsrudh» hvor prestebordet på Mo hadde til sammen fire øresbol på to bruk. «-rud»-navnet sier oss at dette neppe var en gammel, sentral gård, men vi skulle gjerne visst om den lå tett opp til en slik gård. Et annet mer fantasieggende navn blant de forsvunne gårdene er «Skalabøle» hvor Sand kirkes prestebord hadde en liten part. «Skáli» kan bety «hall» eller «stort rom» – en bygning til annet bruk enn gårdens vanlige hus. Vi vet at i noen tilfeller indikerer navnet en fast sosial eller religiøs forsamling, utover i middelalderen gjerne dedikert til helgener. «Skalabølet» kunne da være en eiendom som finansierte en slik «klubb». Men på den annen side gikk ordet også over til å indikere hus som lå langt fra gården, til midlertidig bruk. Igjen er det vanskelig å komme lenger i diskusjonen når vi ikke vet hvor denne gården lå. Vi vet heller ikke mer om navnet «Visbøl» som er det lokale navnet på området hvor Sand kirke skal ha stått i middelalderen. Det er ikke spor av dette navnet i middelalderkildene. Det har vært spekulert i om navnet er en slags forvanskning av «vesper» altså den katolske kirkens aftensang. Det vil i så fall være et ganske enestående navn, som vi ikke ser brukt andre steder.

Vi har allerede antydnet at vi finner kirkene i middelalderen på det som var store og sentrale gårder. Både Sand og Mo faller lett inn i denne kategorien. Gårdsnavnene er av den eldste typen navn, «usammensatte naturnavn» i ubestemt form. Allerede i middelalderen ble begge gårder delt opp i flere adskilte bruk, eller kanskje snarere delt opp i flere selvstendige gårder. Sand-gården ble delt i Nedre Sand og Øvre Sand, mens en opprinnelig Mo-gård er delt i Jugramo nedre garden og Jugramo øvre garden, Østre Mo, og Kirkemo nordre (som kan implisere en Kirkemo søndre, selv om denne ikke er nevnt direkte i kildene).

Den samlede landskylden i 1647 indikerer at disse to gårdene var de største i Nord-Odal i tidlig middelalder, med Mo som den aller største. Vi kan gå ut fra at begge kirker opprinnelig ble reist av en storbonde i løpet av 1000-tallet. Prestene har i den første tiden hatt tilhold på gården, blant alle de andre som hadde sitt virke der. I denne perioden har det ikke vært behov for egen lønn til presten, og vedlikeholdet av kirkebygningen har vært eierens ansvar.

Etter hvert som kirken som institusjon og organisasjon vokste seg sterkere, fikk den et selvstendighetsbehov. Kirkene gikk gradvis over til å bli sognekirker for en mer eller mindre avgrenset geografisk enhet, kirkeskatt/tiende blir innført, og det må ha vært et mål for kirken å stå på egne ben i forhold til stormannsslekten som en gang reiste den. Det er nå behovet for jordegods oppstår. Presten – hvis rolle som samfunnsaktør og autoritet hadde vokst – måtte få en selvstendig inntekt, og det måtte penger inn til vedlikehold av kirkebygningen, nybygg når det behøvdtes, og penger til nattverdsvin, brød og voksllys. Men vi skal merke oss at i 1390-årene var det ennå ikke slik at prestene på Sand og Mo hadde egne prestegårder, i den forstand at de bodde på en avgrenset eiendom de selv drev. En slik gård (eller kanskje snarere gårdpart, et «bol» kalles et «åbøl» i Rødeboken. Vi ser at dette for det første ikke var vanlig, og deretter at slike åbøl sjeldent eller aldri bestod av en hel gård. Prestene gikk altså en lang vei gjennom århundrene: Først tilhørte de kirkeeierens husstand, før de fikk lønn i form av landskyldinntekter fra gårder og -parter som ble skjenket prestebordet. Deretter har de i ulik takt fått hånd om større eller mindre jordeiendommer hvor de selv bodde, fram til de regulære prestegårdene vi kjenner i dag.

I Nord-Odal ser vi at verken kirke eller prestebord på Sand er oppført med eiendom i selve gården Sand. I 1647 var derimot den ene av de to Sand-gårdene prestebordsgods.⁶ Trolig må det ha vært slik at den gamle Sand-gården ble delt opp på 1400-tallet, og den ene delen ble en mer regulær *prestegård*. Man kan igjen spørre seg hva motivasjonen kunne være for at en gårdeier skulle stå for en slik handling. Kanskje har biskopen ordnet med et makeskifte: Storbonden har avstått jord i egen gård mot en part i en annen gård, tidligere skjenket til prestebordet. Kanskje har det igjen vært snakk om en from gave fra stormannen. Enkelte har pekt på at presteyrket var blitt en mulig karrierevei for yngre sønner som ikke i utgangspunktet hadde arverett til gården – kanskje ble en prestegård på farsgården belønningen for prestestudier.

Heller ikke kirken på Mo er oppgitt med egen prestegård – «åbøl» – i Rødeboken, men i det minste er navnet Kirkemo som selvstendig gårdsnavn en indikasjon på at deler av den gamle Mo-gården var lagt på prestebordet. Parten på 5 øresbol i Kirkemo nordre garden var den nest største i prestebolet her.

Men hva med de andre eiendommene i Rødeboken? Ser vi i Rødeboken etter større gårdparter i kirkenes eie, får vi ganske lett øye på dem – de er få, men markant større enn de andre mange småpartene. Prestebolet på Sand, totalt på drøye 23 øresbol, preges av mange småparter, men én stor på nabogården Stein, på til sammen drøye 7 øresbol.⁷ Prestebolet på Mo er større – over 32 øresbol – men består av færre småparter, og en del større: Foruten 5 øresbol i nevnte Kirkemo nordre, hadde både prestebord og kirke store parter i Rud (Rud nordre og Rud Søndre), et par kilometer nord for kirkestedet, på minst 11 øresbol.⁸ I den nevnte, forsvunne gården «Thorbærghs rudhi» hadde prestebordet tre øresbol, og det samme i Svenneby. Her hadde kirken en enda større part, på seks øresbol.

Det er i det hele tatt godset lagt til kirkens vedlikehold som utgjør den største synlige forskjellen mellom Sand og Mo. Fabricagodset til Sand kirke var på 9 øresbol, mens Mo kirke hadde omkring 40 øresbol. Fabricagodset ved Mo kirke var altså større enn prestebordet, og nesten det dobbelte av prestebordsgodset ved Sand kirke.

Fabricagodset ved Mo kirke ser dessuten ut til å ha inneholdt noen «gamle» parter: Noen av jordpartene får vi mer utfyllende opplysninger om enn andre. For Sands vedkommende er alle partene gitt til prestebordet anonyme, med unntak av en part i gården He som Alvar (eller «Awar» Jonssen gav. En annen like stor part gav han til kirkebygningens vedlikehold. Faktisk er giverne av *alle* partene til Sand kirkes vedlikehold navngitt. For Mo er alle prestebordspartene anonyme, mens noen av kirkebygningens parter har oppgitt giverens navn.

Det er grunn til å tro at partene hvor vi får vite giverens navn, er yngre gaver enn de andre. Disse partene står mot slutten av hver liste. Til slutt under Mo kirkegods, er det først ført gods – i Rud i Sand sogn – som Æigiul og Alfuer Omundason «afhændi nu firi oss» – altså gitt samtidig som listen ble opptegnet. Og etter dette er det ført – med ny hånd – eiendom som Ogmund gav i Nordre Mo, og eiendom i Øynne (Ullarøy?) som Haldor i Austvatn gav.⁹ Disse gavene må altså være *yngre* enn 1394. Det er også noen få parter nevnt i jordebøkene på 1600-tallet, som altså også trolig er gitt mellom 1394 og reformasjonen i 1537.

Det som altså trer frem, er at godset som er gitt «kirkian till vmbota» – fabricagodset – i hovedsak er kommet til sent – til dels veldig sent. Det *kan* bety at kirkebygging og vedlikehold hadde vært kirkeeierens eget ansvar svært lenge – altså at kirkene i Nord-Odal kan ha hatt karakter av privatkirke til opp på 1300-tallet. Men det ser ut til at utviklingen først skjøt fart ved Mo kirke, som hadde et relativt stort fabricagods, og med en del anonyme – «gamle» – parter.

Svenneby – gammel høvdinggård?

Det er en joker i eiendomskabalen vi skal være oppmerksomme på: Gården Svenneby, noen kilometer sør for Sand, ligger på neset som skiller Sandsjøen fra Storsjøen. Her er det registrert gravminner fra jernalderen, det er gjort løsfunn fra vikingtid (og middelalder), og landskylden på 1600-tallet viser at gården var blant de større gårdene i bygda. Det som gjør den ekstra interessant, er eiendomsforholdene.

Notis i Aftenposten 3. august 1948. Det ble ikke gjort noen nærmere undersøkelser av funnet, og det har senere ikke vært mulig å finne igjen stedet.

Funn som bekrefter gammelt kirkesagn Gravninger i Nord-Odal som snarest bør komme under faglig tilsyn

Fra Aftenpostens korrespondent.

Kongsvinger, 3. august.

Et gammelt sagn forteller om at det i sin tid har ligget en kirke på Rustadnesset ved Storsjøen i Nord-Odal. Den skal ha hett Rustad kirke. Da en Osломann som er historisk interessert, for noen år siden kjøpte en hytte på Rustadnesset, gikk han i gang med undersøkelser som først i sommer har brakt resultater. Da en del skog på Nesset ble snauhogd, fant man rester av en grunnmur, et steingjerde rundt denne, trappetrinn opp til muren og merker etter en vei ned til sjøen, hvor det også tydelig har ligget en båtstø. Det ser ut til at sjøen har vært den eneste vei til kirken. Et stykke fra kirkemuren har man funnet ting som tyder på at det også har ligget en gård på stedet. Utgravningen pågår, og man vil sannsynligvis finne flere ting av historisk betydning.

*

Dette telegrammet fra vår Kongsvingerkorrespondent fikk vi sent i går aftes. Vi kjenner ikke de kvalifikasjoner som den tydelig sterkt historisk interesserte Osломann har, heller ikke den assistanse han kan ha skaffet seg ved undersøkelsene. Vi vil bare understreke at det her dreier seg om gravninger som straks bør komme under betryggende faglig oppsyn.

Aftenpostens red.

På 1600-tallet ser vi at kongen satt med en part i gården. Det er ikke dermed sagt at denne parten må være gammel, men sett sammen med opplysningene nedenfor, er det sannsynlig at den var det. En annen part på 4 øresbol var eid av bispestolen i Oslo, får vi opplyst i Rødeboken, gitt av presten sira Eilif. Sebastian-alteret i domkirken hadde også en part på 4 øresbol i Svenneby; denne ble makeskiftet av biskop Eystein, slik at bispestolen etter 1390-tallet hadde åtte øresbol i Svenneby. Men de to lokale kirkene hadde også eiendom i Svenneby på slutten av 1300-tallet: Prestebordet på Mo hadde 3 øresbol, mens 6 øresbol lå til selve kirken. Presten på Sand hadde 1 ertogbol (1/3 øresbol) i Svenneby. Igjen er vi prisgitt den rene spekulasjonen, men er det kongens inngripen vi ser sporet av? Kongemakten avhendet mye av krongodset utover på 1200-tallet. Gjennomføring av skattesystemer og bøtetakster, sammen med det faktum at kongen tok bolig i byene, gjorde at han ikke lenger var like avhengig av store jordeiendommer på landsbygda. Som oftest skjenket han da gods til kirkelige institusjoner. Var det slik at kongemakten så behovet for mer ordnede forhold rundt kirkene i Nord-Odal, og forsynte Mo kirke med en stor part til kirkebygningen, samtidig med at Sebastian-alterstiftelsen i Oslo fikk en part? Kanskje skal vi også merke oss at presten på Mo samtidig fikk en noe mindre part i Svenneby, og kirke og prest fikk eiendom i søndre og nordre Rud i Mo sogn. Dette later til å ha skjedd i «en operasjon» – og kanskje var Berg med i samme svingen: Her fikk kirkebygningen halve gården, «stæint ok ræint. med husum» – det vil si at parten ikke bare var en ideell part, men fysisk skilt ut med steingard og åkerreiner, og at gårdens bygninger fulgte med.

Det ser altså ut til at kongen satt med to store og sentrale eiendommer i Nord-Odal ved inngangen til middelalderen: Svenneby, og tidligere nevnte Austvatn. Svenneby ble senere fordelt på sentrale og lokale kirkelige institusjoner, mens Austvatn ble i sin helhet gitt Mariakirken i Oslo. Men hvordan og hvorfor kom disse gårdene på kongens hender? Igjen er vi prisgitt spekulasjonen. Noe av krongodset i middelalderen har nok vært gammelt, i den forstand at de tidlige rikssamlingskongene hadde sitt eget ættegods med inn i krongodset. En god del parter i – eller heleide – små gårder kan være snakk om bøter, etc. Men når det gjelder de «store og sentrale gårdene» er det også vanlig å anta at kongen kunne få hånd om gårder og gods etter nedkjempede motstandere i løpet av rikssamlingsprosessen, i form av ren konfiskasjon. En annen forklaring er at stormenn frivillig overdro råderetten over gård og gods til kongen, for eksempel til fordel for en rolle som kongens lokale eller regionale representant – en lendmannstittel eller lignende.

Det vi uansett kan konkludere med, er at kongens rolle i Nord-Odal ikke kan knyttes til den lokale kirkebyggingen. Hadde han mer lojale rikssamlingstilhengere på storgårdene Sand og Mo, enn på Austvatn og Svenneby?

Det er altså alt i alt lite krongods i Nord-Odal. Det samme gjelder adelsgods. Det har nok vært noen småparter som Sudreimsætta eide her, og som trolig befinner seg blant kirkegodset i Rødeboken. Når vi får oversikt over Sudreimsætta's gods på 1500-tallet, ser vi at det meste av det lille godset i Odalen var gårder som da lå øde – det tyder på at dette godset er gammelt. Den mest interessante av disse gårdene er Stein. Dette var nabogården til Sand, og her hadde altså Sand prestebord til sammen 7 øresbol på to bruk. Vi kan spørre oss om denne relativt store parten, på en mulig adelsgård, som

Jugramo ligger rett sør for Stormoen, like inntil Juråa. (Foto: Gunnar Nygård)

Stedet der kirken på Visbølbakken sto er markert med X. (Foto: Gunnar Nygård)

nærmeste nabo til kirken, er tilfeldig – eller om Sand og Stein var eldre deler av en lokal godssamling.

Plasseringen av kirkene i middelalderen

Dagens to kirker i Nord-Odal ligger ikke helt på samme sted som de opprinnelige kirkene i middelalderen. Tuften etter en eldre kirke og kirkegård i Mo, Jugramo, ligger 700 m sørvest for dagens kirke langs Juråa, mens den eldste kirken på Sand skal ha stått om lag 750 m nordvest for dagens kirke, på Visbølbakken. Her er det ingen synlige rester etter kirke eller kirkegård i dag. Kirketomten på Sand må være flyttet allerede for flere hundre år siden, mens på Mo skjedde flyttingen i forbindelse med den nåværende kirkens oppførelse i 1864.

Hvordan så kirkene ut?

Hvordan Mo og Sand kirker så ut i middelalderen, vet vi lite om. Vi har ovenfor vært inne på stolpe- og stavkirker på 1000- og 1100-tallet, og vi får i god bygdeboktradisjon slå fast at middelalderens kirker i Nord-Odal høyst sannsynlig var stavkirker. Vi vet heller ikke nøyaktig når middelalderkirkene forsvant. I jubileumsskriftet for Sand kirke fra 1991 heter det at «Sand gamle kirke» ble oppført ca. 20 meter sør for tomten hvor nåværende kirke står, «ca. 1597» men det er usikkert hvorfor dette årstallet er trukket fram. I Jens Nilssøns visitasberetning fra dette året heter det: «I nordnorduest fra Strøm 1 mil, ligger it vand heder Øe vand, huilcket er 2 mijl langt oc strecker sig nord oc sønder, er en 1/2 mijll bredt, oc ligger Mo ved den nordre ende. Oc Sand kircke, ved den vestre side imod den nordre ende, der løber en fiord ind er 1 fiering bred» – dette kan jo med litt godvilje forstås mer som dagens beliggenhet enn som Visbølbakken.

Vi må opp til 1600-tallet før vi får nærmere opplysninger om kirkebygningene, men da får vi til gjengjeld et ganske godt innblikk i «dagliglivet» i kirkebygningene

Fra en befarung på Visbølbakken i 2008. (Foto: Gunnar Nygård)

gjennom de kirkeregnskapene. Allerede fra 1617 og fremover er det bevart kirkeregnskaper for Sand og Mo kirker. I begynnelsen er opplysningene ganske summariske, men etter hvert får vi vite detaljer rundt kirkebygningene, fra større ombygginger og reparasjoner, ned til små vedlikeholdstiltak. Noe er løpende vedlikehold, som når kirkene ble tjærebredt; helst skulle dette foregå hvert tredje år, men vi kan også se av regnskapene at det ofte kunne være en del av kirken ett år, og en annen del det neste.

Mo kirke

I perioden 1617 til 1622 ble det lagt nytt gulv i kirken, og vi får vite at taket var spontekket. I 1624-25 ble de betalt for en lås til skapet som kirkens «ornamenter» ble oppbevart i. I 1626-28 ble det betalt for et alterklede av lerret, tre alen langt. Glassmesteren fikk også betalt for tre nye vinduer, og snekkeren for karmene til dem.

I 1651 skjer en større reparasjon: Man lot kirken «rette och opweye» og man la nye sviller og «foedstøcker» under den. Dessuten ble det lagt – eller reparert – en steinsyll under svillene. Dette er interessante opplysninger: Sviller i kombinasjon med fotstykker (grunnstokker) er en konstruksjon vi forbinder med stavkirker!

I 1664 får vi en kort, men nærmere beskrivelse av kirken, da det ble holdt en besiktigelse den 1. august: «Kirken i sig selff, som er alt forliden, oc dertil med, aff alder befindes gandske forfalden, baade paa tag, grundvold oc wegge, staar icke til, at kunde repareris». Deretter står det beskrevet hvordan menigheten har tilbudt seg å skaffe til veie tømmer til en ny kirke. Vi kan ikke legge for mye i uttrykket «aff alder (...) forfalden» men utfra hva vi vet om kirkebestanden i Norge på denne tiden er det nokså sannsynlig at det var middelalderkirken på Mo som fikk dødsdommen. Samtidig får vi vite at kirkeklokken var sprukket, men at det hang en liten klokke i Sand kirke som egentlig tilhørte Mo.

Først i 1680 er det nye opplysninger av betydning i regnskapene. Det er vanskelig

Jugramo en sommerkveld i 2009. (Foto: Gunnar Nygård)

å si hvorvidt det nå stod en ny kirkebygning her, eller om den gamle hadde fått – og fikk – en større overhaling. Dette året ble det bygget en takrytter – eller et lite tårn – på kirkens skip, som klokkene skulle henge i. Det ble bygget et nytt galleri med benker – et «pulpitur» – med vindeltrapp opp. Det ble samtidig skiftet store mengder spon på taket, «eftersom de gamle war gandske for raadnet». Dette kan jo tyde på at det fremdeles var den gamle kirken som stod her. I 1685 ble det lagt nytt loft over kirken og koret – altså en flat himling. Det ble også satt opp et nytt våpenhus på vestre gavlvegg av skipet, «eftersom ey tilforn war noget». Men vi får også et tegn på at kirken var ganske ny: Man lot «af scrabe barcken paa weggene paa store kiercken ower alt, førend den kunde tierebreidis». Deretter ble det kledd over grunnsvillene med skråstilte bord – kirken fikk et såkalt «skjørt» men virker altså å ha stått med tømmerveggene bare, uten bordkledning.

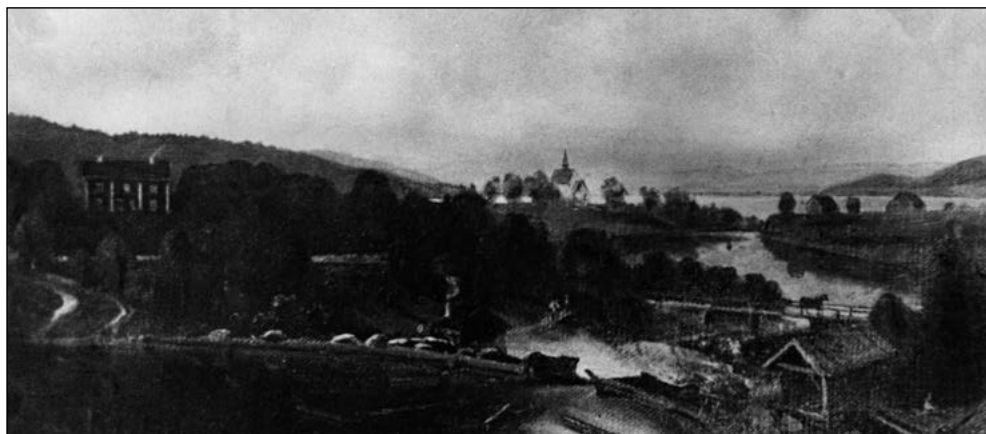
Sand kirke

I 1624-25 ble det laget en ny skriftestol til Sand kirke i koret, med to andre stoler. Vi forbinder gjerne skriftemål med den katolske kirken, men dette var høyst utbredt på 16- og 1700-tallet. I 1626-28 ble det laget et nytt alter «med hwelving offuer» og en stol til degnen i koret. I 1630 kan det synes som om koret i kirken ble fornyet, men opplysningene er lite utførlige. I 1651 ble det lagt spon på kirketaket og våpenhuset – som kan ha vært nytt – og alt ble tjærebredt med ti tønner tjære. Pussig nok ble det også dette året laget en ny skriftestol – hadde nordodølingene så mange synder å bekjenne at de slet ut den gamle skriftestolen på bare 25 år? I 1656 ble det satt inn to nye vinduer på sørsiden i koret, og to på nordsiden. Samtidig måtte gulvet i våpenhuset repareres. Prekestolen ble senket, og festet til veggen igjen.

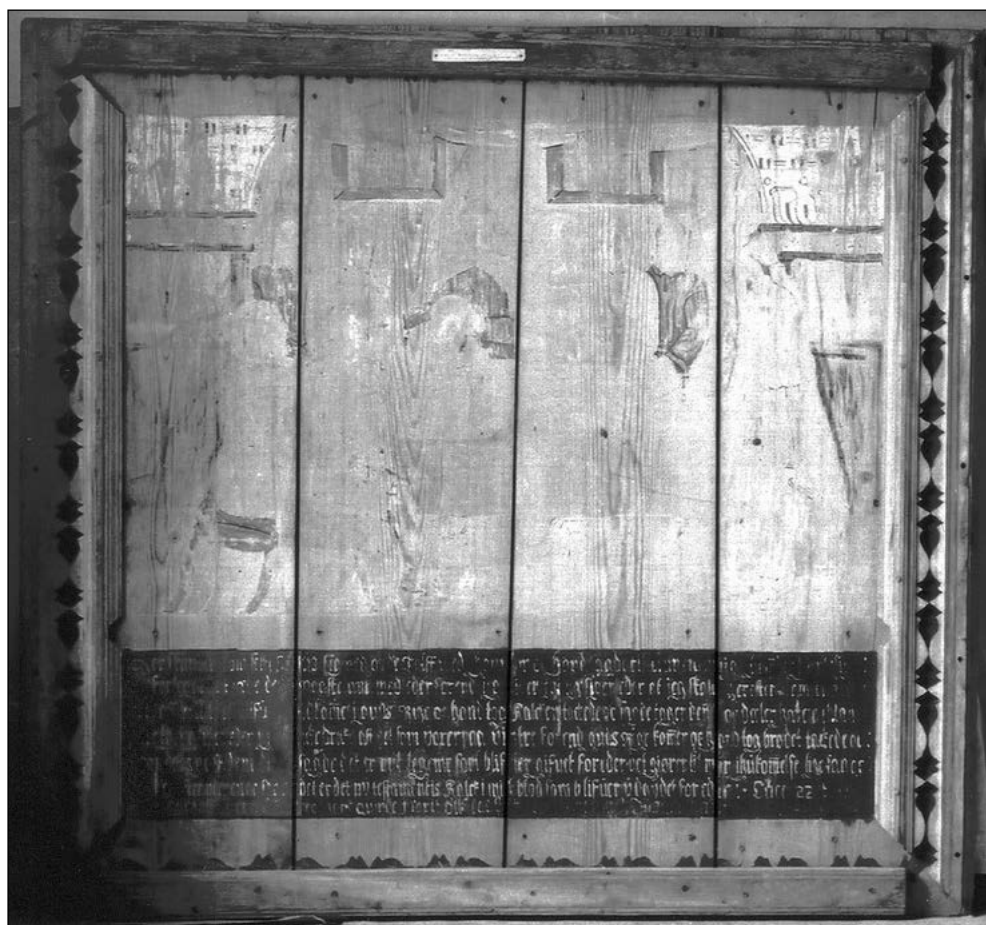
I 1660 måtte kirken repareres og tjærebres igjen. Vi får vite at klokkene hang i våpenhuset – det kan tyde på at kirken på dette tidspunktet verken hadde tårn eller takrytter. Det ble også gjort en ny stokk til «grundwold oc dørs terskel» under kordøren – det vil si at presten hadde egen inngang til kirken via koret, etter gammel skikk.

Den 17. august 1665 ble Sand kirke besøkt. Her ble det gitt instruks for hva øvrigheten mente burde foretas ved kirken, slik at vi kan ikke være helt sikre på at dette virkelig ble utført. Men noen viktige opplysninger får vi, som at kirkens alterkalk og disk var av tinn – det formenes om at nye må gjøres av sølv. Videre får vi vite at kirken nå hadde kun en liten klokke, som attpåtil tilhørte Mo kirke.

Det er tynt med opplysninger i regnskapene fram til 1685, og deretter mangler en del regnskaper.¹⁰ Tidlig i 1720-årene ble kirkene på landsbygda i Sør-Norge solgt til private. Dette var et tiltak kongen i København satte i sving for å finansiere den Store Nordiske Krig. Da er vi tilbake ved kirkenes jordeiendommer – *fabricagodset* – det var selvsagt disse som var interessante for private godseiere å få hånd om. Et resultat av dette var at regnskapsseriene stopper opp – kirkens inntekter og utgifter ble et privat anliggende. Vi vet derfor relativt lite om hva som hendte med kirkene i perioden mellom 1720 og et godt stykke opp på 1800-tallet, da det ble vanlig for menighetene – kommunene – å kjøpe tilbake kirkene. Men det vi vet, er at de fleste kirkene forfalt i perioden – vedlikehold og nybygg var ikke det de fleste kirkeieerne brukte mest ressurser på.

Tegning fra 1800-tallet av Sand med Sandsfossen i forgrunnen og kirken i bakgrunnen.

Altertavle malt av Per Tjøstelsen (1622-1698). Han var bruker av prestegarden på Sand, kirkeverge og prestens medhjelper. I 1684 ga han og kona Marit Olsdatter altertavla til kirken. (Foto: Norsk Folkemuseum)

Vi har en tegning av kirken på Sand, fra 1800-tallet: Den viser en langkirke med lavere og smalere kor, og et stort våpenhus ved vestre gavl. Midt på mønet er det en liten takrytter med høy, spiss hjelm.

Da Sand og Mo kirker havnet i menighetens eie på 1800-tallet, var det nok så som så med tilstanden. Sand kirke ble reparert noe i 1851-53, men i 1889 gikk det for alvor mot slutten for den gamle kirken, da det ble bestemt å bygge en ny. I januar 1891 ble den revet. Takstein ble solgt – den hadde altså på et tidspunkt fått takstein i stedet

Prekestolen fra den gamle kirken i Mo. (Foto: Norsk Folkemuseum)

for spontak, kanskje under reparasjonen i 1851-53. «Avfallsved» ble det også solgt fra den gamle kirken. Noen dører og vinduer ble også solgt, og det siste som nevnes i byggeregnskapene for den nye kirken er at før 16. september 1893 ble det solgt en dør for 5 kroner. I 1902 ble noen gjenstander fra den gamle kirken overdratt til Norsk Folkemuseum: En prekestol, en altertavle, et gammelt alterkors og tre mindre stykker sort tøy. Slik munner historien om de gamle kirkene i Nord-Odal ut.

Prekestolen fra den gamle kirken i Sand. (Foto: Norsk Folkemuseum)

Avslutning

Vi kan forsøke oss på en oppsummering. I slutten av vikingtiden, rundt år 1000, bestod Nord-Odal av gårder stort sett eid av bonden selv. Det var få leilendinger, og få tendenser til «godsannelser» av flere tilgrensende gårder under samme eier – selv om Sand og Stein kan ha vært en slik konstellasjon. Vi kan ved å se på gårdsnavn, arkeologiske funn, gårdsstørrelse og eiendomsforhold i senere kilder blinke ut gårder som Sand, Mo, Fjell, Austvatn og Svenneby som store og viktige gårder langt tilbake i tid. Her satt det nok mektige familier. På et tidspunkt har kongemakten fått interesse for Svenneby og Austvatn – kanskje var slektene her motstandere av enten en enkelt konge, eller av hele rikssamlingsprosessen, eller de kan ha gitt kongen herredømme over gården mot å få en mer sentral politisk rolle. På Sand og Mo satt det derimot slekter som tidlig sluttet seg til «partilinen» ved å bygge seg kirker. De prestene som kom til Nord-Odal må ha hatt tilhold på disse storgårdene, som «fast ansatt» i husholdet. Enda mot slutten av 1300-tallet har prestene ikke hatt egen prestegård. Om de fremdeles holdt til i storgårdshusholdet, eller om de hadde fått bygget seg egne prestestover på kirkestedsgården eller andre steder, vet vi ikke. Lønna de hadde til rådighet, gjennom landskyld i en mengde gårdparter i bygda, tilsvarte omtrent inntekten fra en rimelig stor gård. Presten på Mo var noe mer velstående enn kollegaen på Sand – dersom det da i det hele tatt var slik at det begge kirkene hadde egen prest etter befolkningsnedgangen i senmiddelalderen. På Mo var man i 1390-årene også kommet lengst i å skille ut gården kirken stod på (Kirkemo) som en egen gårdsenhet, og her hadde man også lagt relativt store mengder jordegods til kirkens byggekasse – var her behov for nybygg?

Vi får mer tak på kirkene igjen utover på 1600-tallet, da kirkeregnskapene begynner å bli detaljerte. På andre halvdel av 1600-tallet kan det ha blitt oppført en ny kirke på Mo, men dette er ikke helt sikkert. På Mo stod kirkene på middelalderens tuft fram til 1864, da den nye kirken ble bygget et stykke lenger nord. Tuften og kirkegården ligger der ennå som en fredfull plett – og er et viktig kulturminne i Nord-Odal. På Sand var middelalderens kirketomt på Visløbakken allerede forlatt langt tidligere, kanskje allerede på 1500-tallet. Her er det ingen synlige spor etter verken bygning eller kirkegård, men stedet er ikke mindre viktig som kulturminne og «helligsted» av den grunn.

Fotnoter

¹⁾ Riktignok er stedsangivelsen ført utenpå brevet, og kan være føyet til senere for arkiveringsformål - men neppe mye senere.

²⁾ Olsen, Magnus, *Ættegård og Helligdom*, Oslo 1926, s. 202. Mange av kirkene på «-land»-gårder er i Agder og Telemark, hvor navnetypen generelt er mer utbredt enn ellers i Norge. Merk også at flere kirker har byttet navn i middelalderen eller senere, slik at de fikk navn etter bygda – sognet – de lå i. Her er det en del flere «-land»-navn.

³⁾ Mer vitenskapelige drøftinger av kirkeetablering, gårdshistorie, arkeologi og eiendomsforhold finner du for eksempel i disse doktoravhandlingene: Trædal, Vidar, *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800*, Tromsø 2008, Brendalsmo, Jan, *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer*

i Trøndelag ca. 1000 – 1600, Tromsø 2001, og Skre, Dagfinn, *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e. Kr.*, Oslo 1996.

⁴⁾ «Eiendom» er kanskje et misvisende begrep når vi kommer så langt tilbake i tid. Vi vet lite om de juridiske forholdene, og hvordan de ble praktisert i vikingtid og tidlig middelalder. Omsetning av jord ved kjøp og salg er nok et middelalderfenomen. Kanskje burde vi heller snakke om «råderett» «herredømme» «tilgang» (til jord), i stedet for «eiendom».

⁵⁾ For enkelhets skyld er de fleste mål på eiendomsparter her regnet om til øresbol, selv om de i kildetekstene kan være oppgitt i andre enheter (markebol, ørtogbol, penningbol). En vanlig regnemåte (selv om dette kunne variere noe) er at 1 markebol = 8 øresbol = 24 ertogbol = 480 penningbol. Landskyld som tilsvarte ett markebol kunne bli betalt med for eksempel 3 lauper smør (laup = «tine»), hvor en laup = 15,43 kg. En rimelig stor gård kunne ha et samlet boltal på ca. 3,5 markebol, altså et produksjonsoverskudd på knappe 140 kg smør i året. Prestelønna ved Sand kirke var et jordegods på ca. 23 øresbol i 1390, like i underkant av 3 markebol, tilsvarende 133 kg smør. Presten her var altså ikke spesielt rik – han hadde heller ikke fordelen av å kunne dyrke jord til eget bruk. På den annen side hadde han verken kone eller barn som skulle forsørges. Presten på Mo hadde ca. 32 øresbol – drøye 185 kg smør, og var dermed noe mer velstående.

⁶⁾ Den var da prestebolsgods til Strøm kirke – men dette er fordi Strøm etter reformasjonen ble hovedkirke for hele Odalen, og inntektene lagt dit.

⁷⁾ Det vil si 6 øresbol i «Sydra Steini» 2 ertogbol i «Nordra Steini» samt 2 ½ ertogbol hvert tredje år av sistnevnte.

⁸⁾ Størrelsen på Rud-partene – og fordelingen av dem mellom prestebord og kirke – er noe usikker. Teksten i Rødeboken lyder «*kirkian ok prestren fengo firi vij aura. bool. j sydhra Rudhi ok .h. m. bool j nørðhra Rudhi j Moo sokn*». Sju øresbol og et halvt markebol blir til sammen 11 øresbol – uansett en svær part. Men skal det forstås slik at dette var jorden som ble delt på kirke og prest, eller fikk de 11 øresbol hver?

⁹⁾ Merk at Halldor satt på Austvatn, en gård som var i Mariakirkens eie, gitt av kong Håkon i 1306. Det var ikke uvanlig at leilendinger kunne eie småparter i jord andre steder. At Halldors part var i Øyen (Ullarøy), en annen av de gamle storgårdene hvor kongen donerte jord til Mariakirken, er jo grunn til spekulasjon: Var Halldor kanskje ikke en vanlig bonde, men hadde oppgaver på vegne av kongemakten?

¹⁰⁾ Det er trolig mer å finne blant regnskapene på Statsarkivet i Hamar, men disse er foreløpig ikke gjennomgått.